

Sünnî Literatürde Rec'at Türü Rivayetler ve Şia'nın Rec'at İnancı Konusundaki Değerlendirmeler

(Radj'a Type Narrations in Sunnîte Literature and Evaluations on Shī'a's Belief about Radj'a)

Ümit TORU

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Assoc. Prof., Amasya University
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Department of History of Islamic Sects
Amasya | Türkiye Amasya | Türkiye
umittoru@gmail.com orcid.org/0009-0007-3458-2351

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 18/Temmuz/2024 Received | 18/July/2024
Kabul Tarihi | 30/Eylül/2024 Accepted | 30/September/2024
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2024 Published | 31/December/2024

Atıf | Cite as:

Toru, Ümit. "Sünnî Literatürde Rec'at Türü Rivayetler ve Şia'nın Rec'at İnancı Konusundaki Değerlendirmeler [Raj'a Type Narrations in Sunnîte Literature and Evaluations on Shia's Belief about Raj'a]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 12/2 (Aralık | December 2024), 410-431.

[https:// DOI: 10.51450/ilmiyat.1518318](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1518318)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Radj'a Type Narrations in Sunnîte Literature and Evaluations on Shî'a's Belief about Radj'a

Abstract: Radj'a is a term in Shi'i thought that refers to the return of a person who has died physically to earth for a second time before the Resurrection. This belief emerged among some Shia sects, such as Kaysâniyya, at the end of the seventh century. In their world of belief, radj'a consisted of expressing the return of the deceased Imâm. In time, it has undergone a semantic expansion by the Imâmî scholars. According to them, it will be resurrected his sincere followers and prominent opponents as well as hidden Imâm. This view was considered by some of its opponents as an indication of the Shia's heresy from the very earliest times. The Imâmî scholar al-Faḍl b. Shâdhân tried to respond to these criticisms and claimed that the narrations confirming the resurrection are also common among their oppositions. This article first attempts to determine whether the narrations that al-Faḍl b. Shâdhân attributed to the group he calls Jamâ'a on radj'a are actually found in the Sunnîte literature, and if so, whether the Sunnîte scholars attributed a knowledge value to them in terms of belief. As a result of the literature review, it was observed that these narrations were found especially in preaching and advice-style works. However, Sunnîte theologians did not construct a belief based on these narrations. The only exceptions were al-Mâturîdî, his follower al-Nasafî and al-Malatî from Aṣḥâb al-Ḥadîth. They rejected the allegations that the rec'at would take place among Muslims. Therefore, the allegations that the Sunnî scholars heavily criticized the Shia for the rec'at do not reflect the truth.

Keywords: History of Islamic Sects, Kalâm, Imâmiyya, Ahl al-Sunna, Radj'a, Faḍl b. Shâdhân, Mâturîdî.

Sünnî Literatürde Rec'at Türü Rivayetler ve Şia'nın Rec'at İnanıcı Konusundaki Değerlendirmeler

Öz: Rec'at, Şîî düşüncede fiziksel ölümü gerçekleşmiş olan bir şahsın kıyamet kopmadan önce ikinci kez dünyaya dönmesini ifade eden bir terimdir. Bu inanç, 1/7. asın sonlarında Keysâniyye gibi bazı Şîî gruplar arasında ortaya çıkmıştır. Onların inanç dünyasında rec'at, sadece ölmüş olan imamın geri dönüşünü ifade ediyordu. Ancak zamanla İmâmî ulema tarafından anlam genişlemesine uğratıldı. Onlara göre saklanmış olan imamlarının yanı sıra onun samimi taraftarları ve önde gelen muhalifleri de diriltilecektir. Bu görüş, çok erken zamanlardan itibaren bazı muhalifleri tarafından Şia'nın sapıklığının bir göstergesi sayılmıştır. İmâmî âlim Fazl b. Şâzân, bu eleştirilere cevap vermeye çalışmış, rec'ati doğrulayan rivayetlerin muhalifleri arasında da yaygın olduğunu iddia etmiştir. Bu makalede öncelikle Fazl b. Şâzân'ın rec'at konusunda Cemaat diye isimlendirdiği gruba nispet ettiği rivayetlerin Sünnî literatürde gerçekten bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa Sünnî ulemanın bunlara inanç konusunda bilgi değeri yükleyip yüklemedikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatür taraması sonucunda söz konusu rivayetlerin özellikle vaaz ve nasihat tarzı kitaplarda bulunduğu görülmüştür. Ne var ki Sünnî kelimciler, bu rivayetler üzerinden bir inanç inşa etmemişlerdir. Tam tersine sessiz kalmayı ve rec'ati çok fazla tartışmaya açmamayı tercih etmişlerdir. Bunun tek istisnası, Mâturîdî ve takipçisi Nesefî ile Aṣḥâbü'l-Hadis'ten Malatî olmuştur. Onlar, rec'atin Müslümanlar arasında vuku bulacağı iddialarını kesinlikle reddetmişlerdir. Dolayısıyla Sünnî ulemanın rec'at nedeniyle Şia'yı yoğun bir şekilde eleştirdiği iddiaları doğruyu yansıtmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kelam, İmâmiyye, Ehl-i Sünnet, Rec'at, Fazl b. Şâzân.

Giriş

Sözlükte “gittiği bir yerden geri dönmek, ara verdiği bir işe tekrar başlamak” gibi anlamlara gelen rec’at, İslam Mezhepleri Tarihi’nde daha çok İmâmiyye Şiası ile özdeşleşen ve muhalifleri tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmesine sebep olan bir görüştür. Yaşanmış büyük mağduriyetlerin ve bunun sonucunda ortaya çıkan derin intikam hislerinin bir ürünü olan rec’at, bazı farklı kabuller söz konusu olsa da¹ genel İmâmî muhayyilede “dünya hayatında biyolojik ölümü daha önce gerçekleştirmiş olan bazı insanların kıyamet kopmadan önce tekrar dirilmesini ve bu dünyada bir süre yaşadktan sonra yeniden vefat ederek ahiret hayatına kesin bir şekilde başlamasını” ifade eden bir terimdir.² Bütün İmâmiyye mensuplarının bu konuda icmâ ettiği belirtilmiş, kıyamet kopmadan önce mutlaka gerçekleşecek³ “ilahi bir hüküm” olarak kabul edilmiştir.⁴

Rec’at inancının İmâmiyye arasında 3/9. asrın ilk yarısından beri, “İmam dışındaki ölmüş bazı şahısların kıyamet kopmadan önce bu dünyada tekrar dirilmesi ve bir süre sonra yine ölmesi” anlamıyla savunulduğu görülmektedir. Bu terimin ilk ortaya çıktığı zamanlarda ise gaybet ve mehdî fikriyle doğrudan bir alakası vardır.⁵ Mesela Sebeiyye’nin Hz. Ali’nin (öl. 40/661) ölmediğine, sadece insanlardan saklandığına ve bir gün ortaya çıkacağına inandığı belirtilmiş, bu durum “dünyaya geri dönme” şeklinde ifade edilmiştir.⁶ Sebeiyye’den bir grubun Hz. Ali’nin ve onunla birlikte taraftarlarının,⁷ Beyâniyye’den bir grubun ise Ebû Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye’nin (öl. 98/716)⁸ öldüğünü kabul ettiği, ancak dünyaya geri döneceklerine inandıkları belirtilmiş, söz konusu inanış, rec’at olarak isimlendirilmiştir.

¹ Bk. Şerif el-Murtazâ, *Resâilü'l-murtazâ*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1985), 1/125-126.

² Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, thk. İbrahim el-Ensârî (by.: el-Mü'temerü'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1992), 46, 77-78; a.mlf., *el-Mesâilü's-sereviyye*, thk. Sâib Abdülhamid (by.: el-Mü'temerü'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1992), 32, 35; Şerif el-Murtazâ, *Resâil*, 1/125-126.

³ İmâmî alimlerden Fazl b. Şâzân, rec'ati Allah'ın iradesine bağlamıştır. [Fazl b. Şâzân, *el-İzâh fi'r-red alâ sâiri'l-fırak*, thk. Celâlüddîn el-Hüseynî el-Ürmevî (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1971), 426.] Türkiye'deki bazı Caferîler de rec'ate genel olarak inanmakla birlikte dinin asıllarından birisi olmadığını düşünmektedir. Ca'ferîleşmiş Alevî halkın ise rec'at konusunda neredeyse hiç bilgilerinin olmadığı ifade edilmiştir. Bk. Şaban Banaz, *Anadolu'da Ca'ferîlik ve Ca'ferîler* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 164; a.mlf., “Çorumlu Caferîleşmiş Alevilerin Caferîleşme Süreçleri ve Temel İnanç Esasları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 192-193.

⁴ Şeyh Müfîd, *el-Mesâilü's-sereviyye*, 32; a.mlf., *Evâilü'l-makâlât*, 46; Şerif el-Murtazâ, *Resâil*, 1/125-126; Hürr el-Âmilî, *el-İkâz mine'l-hec'a bi'l-burhân 'ale'r-rec'a*, thk. Müştâk el-Muzaffer (Kum: Dalîlemâ, 2007), 74.

⁵ Rec'at'ın ortaya çıkış süreci hakkında bk. Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanç ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 30-38.

⁶ Bk. Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Dâru'n-Neşr, 1980), 15.

⁷ Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts), 19.

⁸ Bk. Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Matbaatu Haydarî, 1963), 37.

İmâmiyye başta olmak üzere bazı Şîî mezhepler rec'at inancına büyük bir önem atfederken muhalifleri bu kabulleri nedeniyle onları sert bir şekilde eleştirmiştir. Erken dönem İmâmî alimlerden Fazl b. Şâzân (öl. 260/874) da *el-Îzâh* adlı eserinde⁹ rec'at üzerinden genelde Şia'nın, özelde ise İmâmiyye'nin muhalifleri tarafından çok erken dönemlerden itibaren yoğun bir şekilde eleştirildiğini ifade etmiştir. Eserinde belli başlı İmâmî fikirlerin savunusunu yapan Fazl b. Şâzân, diğer birçok görüş gibi rec'at konusunda da savunmacı bir dil kullanmıştır.¹⁰ O, bu konudaki Şîî inancı doğrular nitelikteki rivayetlerin daha fazlasıyla muhalifleri arasında da bulunduğunu, dolayısıyla rec'at düşüncesini kabul ettikleri için kendilerini eleştirmelerinin haksızlık olduğunu ileri sürmüştür.¹¹ Ona göre Şîîler, sadece İsrâîloğulları tarihindeki bazı rec'at örnekleri konusunda bazı rivayetlerde bulunmuş, bunun dışında ölmüş bazı kimselerin bu dünyada dirildiğine dair herhangi bir rivayet aktarmamıştır. Oysa muhalifleri arasında ölmüş bazı varlıkların dirildiğine dair çok sayıda hikaye anlatılmaktadır. Ne var ki onlar, bu rivayetlere bakmadan rec'ate inandığı için Şia'ya hakaretler yağdırmaktadırlar.¹² Fazl b. Şâzân'ın bu iddiası, gruplar arası ilişkileri açıklamada *korelasyon illüzyonu* (hatalı/yanılsamalı korelasyon) diye isimlendirilen bir yaklaşımı akla getirmektedir. Bu yaklaşıma göre gruplar, olumsuz görülen bazı görüş, özellik ve davranışlar ile muhalifleri arasında daha kuvvetli bağların olduğunu düşünmektedirler. Oysa benzer olumsuz durumlar, yaklaşık aynı oranda kendi gruplarında da bulunabilmektedir. Ne var ki onlar, olumsuz durumların muhaliflerinde bulunma oranını abartma, böyle olduğu konusunda kuvvetli bir zan besleme eğilimi içerisindedirler.¹³

Fazl b. Şâzân'ın eserin başında “el-Müttesimûne bi'l-Cemâa ve'l-Müntesibûne ile's-Sünne”, ilerleyen bölümlerde ise “Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâa, Ehlü's-Sünne, Ashâbu's-Sünne, el-Cemâa, el-Cemâa ve Ehlü's-Sünne, Ehlü'l-Cemâa ve's-Sünne, el-Cemâa ve's-Sünne, ve Ehlü'l-Kesre ve'l-Cemâa” gibi çeşitli isimlerle zikrettiği¹⁴ ve kendilerine haksızlık yaptıklarını ileri sürdüğü bu grup ile tam olarak kimi hedef aldığı net değildir. Zira o, bu isim altında sadece Ehl-i Sünnet mezheplerini değil İmâmiyye dışındaki tüm fırkaları tasnif etmiştir. Yani onun imamet konusundaki tavırları merkeze alan¹⁵ zihinsel kategorizasyonunda “Cehmiyye, Mu'tezile,

⁹ *el-Îzâh*'in Fazl b. Şâzân'a aidiyeti konusundaki bazı şüpheler ve buna yönelik eleştiriler için bk. Metin Bozan, “Fazl b. Şâzân ve Kitâbu'l-İle'i Çerçevesinde İmamet Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (2004), 69-82.

¹⁰ Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı*, 34.

¹¹ Şeyh Sadûk'a ait benzer bir iddia için bk. Ebû Ca'fer b. Bâbeveyh eş-Şeyh es-Sadûk, *Risaletü'l-İtikâdâtü'l-İmamiyye*, çev. E. Ruhi Fıçlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 69.

¹² Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, 413, 426-427.

¹³ Korelasyon illüzyonu hakkında daha detaylı tahliller için bk. Margeret W. Matlin, *Cognition* (United States of America: John Wiley&Sons Inc, 2009), 417-419; Elliot Aronson vd., *Sosyal Psikoloji*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012), 777-779; Nuri Bilgin (Ed.), *Sosyal Psikoloji* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 248-249.

¹⁴ Söz konusu isimler için sırasıyla bk. Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, 3-4, 121, 248, 296-298, 336, 358, 503, 93, 330, 203, 204, 125.

¹⁵ İsa Koç, “İbn Şâzân'ın el-Îzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri”, *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları* (İstanbul: y.y., 2018), 573.

Cebriyye, Havâric, Mürcie, Ashâbu'l-Hadîs¹⁶ ve Ehlü'l-İrak¹⁷ gibi İmâmiyye dışındaki tüm mezhepler, Şîa'nın karşısında yer alan ana grubun alt kollarıdır. ¹⁸ Hiç kuşkusuz Fazl b. Şâzân bunu bilinçli yapmıştır. O, eser boyunca verdiği mukayeseli bilgilerle “dini konularda imama değil de akla tabi olan, bu yüzden de neredeyse hiçbir konuda fikir birliğine varamayan grupların hak fırka olmasının mümkün olmadığını göstermeye çalışmıştır.¹⁹ Ne var ki o, bu amacını gerçekleştirmek uğruna Ehlü's-sünne ve'l-cemaa ismi için bu mezhebin tarihsel süreçte şekillenen sınırlarını zorlayan bir çerçeve çizmiştir. Ancak yine de onun söz konusu isimlendirmeler ile Ehl-i Sünnet'in çeşitli ekollerini hedef aldığını gösteren bazı emareler de yok değildir.²⁰ En başta onun ismini zikrettiği gruplar içerisinde yer alan Ashâbü'l-Hadîs ile Ehlü'r-Re'y, bilindiği üzere Sünnî iki ekolün adıdır. Bir yerde “Yaş kuru demeden yaptığınız onca rivayet ile büyük bir cüret göstererek ölüm meleğine hata nispet edecek ve hayvanların dirilebileceğini söyleyecek kadar ileri gitmenize rağmen yine de rec'ate razı olmuyorsunuz.” demesi,²¹ rec'at konusunda Ashâbü'l-Hadis'i hedef aldığını ihsas ettirmektedir. Çünkü onun andığı gruplar içerisinde rivayete dayalı din anlayışının en önemli temsilcisinin Ashâbü'l-Hadis olduğu, bunları saçma sapan rivayetleri kabul eden grup olarak tavsif ettiği,²² ayrıca o dönem itibariyle Ashâbü'l-Hadis'in, Fazl b. Şâzân'ın yaşadığı Nişabur'un demografik yapısında ciddi bir yekûn teşkil ettiği bilinmektedir.²³ Eserde birçok yerde Ehl-i Irak'ı da hedef alıp eleştirmesi ve bunları bazen Mürcie bazen de Ehl-i Re'y şeklinde zikrederek²⁴ Ashâbü'l-Hadis'in karşısına yerleştirmesi²⁵ ise onun muhtemel muhataplarından birisinin de bunlar olduğunu, yani genel olarak tarihsel süreçte Ehl-i Sünnet diye bilinen kişi ve grupların o zamanki bazı temsilcilerini hedef aldığını düşündürmektedir.²⁶ Hatta Hanifi Şahin'e göre Fazl b. Şâzân, eserinde Mürcie ile Ehl-i Sünnet'i aynı grup olarak değerlendirmiş, aslında Ehl-i Sünnet'e ait olan fikirleri genel olarak Mürcie başlığı altında

¹⁶ Fazl b. Şâzân, Ashâbu'l-Hadis'i zaman zaman Ehl-i Hicaz ve Haşviyye gibi isimlerle de anmıştır. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 7, 36, 42, 50-52; Koç, “İbn Şâzân'ın el-İzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri”, 576.

¹⁷ Fazl b. Şâzân, eserinde daha çok Ehl-i Irak ismini tercih etmiş, sadece bir yerde Ehlü'r-Re'y ismini kullanmış, ayrıca Mürcie ismini de çoğunlukla bu grubu ifade edecek şekilde zikretmiştir. Kuvvetle muhtemel bunlar, aynı grubun farklı isimlendirilmelerinden ibarettir. Fıkıhla ilgili ihtilafları zikrederken Ehl-i Irak, itikadi konulardaki ihtilaflarda ise Mürcie ve Ehl-i Rey ismini tercih etmiş gözükmektedir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 50-52, 101-102, 108, 229-230; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 237-238.

¹⁸ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 3-4.

¹⁹ Koç, “İbn Şâzân'ın el-İzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri”, 578.

²⁰ Sancar, *el-İzâh*'la ilgili makalesinde İbn Şâzân'ın imamet konusunda Sünnîleri ve Sünnî gelenek ile aynı düzlemde hareket eden Mu'tezile ile Selefleri eleştirdiğini belirtmekle iktifa etmiştir. Bk. Muhammed Mustafa Sancar, “Fazl b. Şâzân'ın 'el-İzâh fi Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak' Adlı Eserinde Sünnî Hilâfet/İmâmet Anlayışına Yöneltiltiği Eleştiriler”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 5(2021), 172-173, 174, 177 vd.

²¹ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 420.

²² Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 7-44.

²³ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 235-237.

²⁴ Kutlu, Mürcie'nin genel olarak reyci ve Hanefî olduklarını söyler. Bk. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie*, 237.

²⁵ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 229-230.

²⁶ Fazl b. Şâzân'ın muhtemel muhatabı ya da muhatapları konusunda daha kapsamlı bir tartışma için bk. Ümit Toru, “Fazl b. Şâzân'ın Nazarında Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısındaki Tutarsızlıklar”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 13/1 (Bahar 2020), 211-214.

eleştirmiş, eserini de Sünnî kaynaklarda yer alan rivayetlere dayanarak onlara karşı Şîî görüşleri savunmak amacıyla kaleme almıştır.²⁷

Mu'tezilî alim Hayyât (öl. 300/913 [?]) da Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Haşviyye ve Şia'dan Zeydiyye²⁸ gibi imameti savunanlar dışındaki bütün ümmetin, rec'ati kabul edenleri İslam'dan çıkmış saydığını, İmâmî ulemanın bunu bildiği için birbirlerine rec'at düşüncesini her ortamda açıkça dile getirmemelerini tavsiye ettiklerini belirtmiştir.²⁹ Çağdaş İmâmî âlimlerden Kâşifü'l-gitâ ile Ali Âl Muhsin, daha çok Ehl-i Sünnet'in muhalefetine vurgu yapmış, onların rec'at inancını kesinlikle reddettiğini ve böyle bir inanca sahip olduğu için Şia'yı ağır bir şekilde eleştirdiğini belirtmiştir.³⁰ Geç dönem ya da günümüz bazı Sünnî alimleri de klasik herhangi bir kaynağa atıf yapmadan Ehl-i Sünnet'in kıyamete kadar kimsenin tekrar dirileceğine inanmadığını ve kelim kitaplarının bunu akla aykırı bulan bölümlerle dolu olduğunu ileri sürmüştür.³¹

Biz bu makalemizde Sünnî literatürde rec'at inancının izlerini sürüp onlar arasında rec'at türü rivayetlerin dolaştığı, bunun yanında Şia'nın onlar tarafından çok sert bir şekilde eleştirildiği iddialarının doğruluk boyutunu tespit etmeye çalıştık. Gerçekten de Ehl-i Sünnet'in kelim kitapları, rec'ate yönelik eleştirilerle dolu mudur? Fazl b. Şâzân'ın zikrettiği rec'at rivayetleri, Sünnî âlimlerin eserlerinde var mıdır? Varsa tarih, tasavvuf, tabakât, hadis gibi ilim geleneklerinden hangisinde ve ne amaçla kullanılmıştır? Bunlar üzerinden Şia'nın anladığı anlamda rec'at benzeri bir inanış inşa etmeye çalışılmış mıdır? Bilhassa Ehl-i Sünnet'in akaid ve kelim türü eserlerinde bunlara bir bilgi değeri yüklenmiş midir? Çalışmamızda bunlar ve benzeri sorular literatür taraması yöntemiyle cevaplandırılmaya, Ehl-i Sünnet'in tefsir, hadis, tarih, makâlât, tabakât ve kelim kitaplarında rec'at inancının izleri sürülmeye çalışılmıştır.³² Buradaki amaç, Ehl-i Sünnet'i tezkiye etmek ya da yargılamak değildir. Tam tersine kaynaklarda geçen bazı

²⁷ Hanifi Şahin, *Şîilerin Gözüyle Sünnîler* (İstanbul: Mana Yayınları, 2016), 64. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. Ahmet Ateşyürek, *Ebû Mansûr, el-Mâturîdî'nin Fikri Arka Planı* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 15, 30.

²⁸ Zeydiyye'nin Cârûdiyye, Süleymâniyye, Bütriyye (Sâlihiyye), Nu'aymiyye, Ya'kûbiyye ve Berâiyye gibi neredeyse bütün kollarının rec'at fikrini reddettiği belirtilir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî, *el-Hucecû'l-bâhira fi ifhâmi't-tâifeti'l-kefereti'l-fâcira*, thk. Abdullah Hâc Ali Münîb (b.y.: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 2000), 396.

²⁹ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-intisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî* (Beirut: el-Matbaatu'l-Kâsûlîkiyye, 1957), 96.

³⁰ Kâşifü'l-gitâ Muhammed Hüseyin, *Aslu'ş-Şia ve usûlühâ* (Beirut: Dâru'l-Advâ, 1990), 108-109; Ali Âl Muhsin, *İsbâtu'r-rec'a* (Kum: Mektebetü Fedek, 2015), 17-20.

³¹ Şah Veliyyullâh Dihlevî, *Muhtasarü't-tuhfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye*, Arapça'ya Çev., Gulam Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî (Kahire: el-Matbaatu's-selefiyye, 1953), 200; İhsan İllâhî Zahîr, *er-Red alâ ed-Doktor Ali Abdilvâhid el-Vâfi fi kitâbihî beyne'ş-Şia ve Ehli's-sünne* (Lahor: İdâretü tercümânü's-sünne, 1984), 150; Mustafa Öztürk, "Şia'da Rec'at İnanıcının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Dinî Temelleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 46.

³² Fazl b. Şâzân'ın *el-İzâh* adlı eserinde zikrettiği rivayetlerin Sünnî kaynaklardaki durumu, ilk olarak eserin muhakkiki Celâluddîn el-Hüseynî el-Ûrmevî tarafından tespit edilmeye çalışılmış ve ilgili rivayetlere düşülen dipnotlarda zikredilmiştir (Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 382-425). Onun kayıtları, rivayetlerin Sünnî kaynaklardaki izlerini sürerken bizler için de yol gösterici olmuştur. Hatta çoğu yerde aynı kaynaklar tespit edilmiş, sadece bir iki noktada farklı kaynaklara ulaşılabilmektedir. Bununla birlikte onun dağınık bir şekilde zikrettiği kaynaklar, tarafımızdan kronolojik bir sıraya tabi tutulmuş, hangi dönemden itibaren bu rivayetlerin Sünnî kaynaklarda bulunduğu konusunda daha net bir tablo ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca rec'at konusunda Şia'yı eleştiren Sünnî ulemanın kronolojik bir sırayla tespiti de bu makalenin orijinal araştırma konularından birisi olmuştur.

soyut iddiaların Sünnî kaynaklardaki durumunu objektif bir yaklaşımla ortaya koymak, rivayet ve inanç bakımından farklı ilim geleneklerinde rec'ate nasıl yer verildiğini tespit etmek, makalenin temel problemini teşkil etmektedir. Kaldı ki bir mezhebe nispet edilen görüş ya da görüşlerin doğruluk değerini tespit etmek, mezheplerle ilgili soyut ve anonim bazı iddiaları somutlaştırmak, İslam Mezhepleri Tarihi'nin temel araştırma konularından birisini teşkil etmektedir.

1. Sünnî Literatürde Fazl b. Şâzân'ı Doğrulayan Rec'at Benzeri Rivayetler

Fazl b. Şâzân, Cemaat diye isimlendirildiğini belirttiği gruba çok sayıda rec'at türü rivayet nispet etmiştir. Onun çok farklı mezhepleri zan altında bırakacak şekilde zikrettiği rec'at türü rivayetler, onunla çağdaş pek çok Sünnî alimin eserinde de bulunmaktadır.³³ Bilhassa çağdaşı İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt* adlı eseri,³⁴ öldükten sonra tekrar bu dünyaya dönerek ahiretteki durum hakkında insanları bilinçlendirmeye çalışan kişilerin öyküleriyle doludur.³⁵ *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt*'in tamamen bu tür rivayetleri içermesi, Fazl b. Şâzân'ın bu eserden haberdar olduğu ve iddialarını büyük oranda ona dayandığı ihtimalini akla getirmektedir. Aslen Nîşâburlu olan Fazl b. Şâzân, Bağdat, Kufe, Vâsıt ve Basra'ya ilim tahsili için geldiği³⁶ bir dönemde veya başka bir yolla bu eserden haberdar olmuş olabilir. Ne var ki Fazl b. Şâzân'ın bütünüyle ya da büyük oranda bu esere dayandığı konusunda kesin bir kanaat belirtmek için elimizde delil bulunmamaktadır. Fazl b. Şâzân'ın başka eser ya da eserlerden yararlanmış olması da mümkündür. Kaldı ki çağdaşlarından İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *Tabakât*'ı, Buhârî'nin (öl. 256/869) *et-Târîhu'l-kebîr*'i ve İbn Şebbe'nin (öl. 262/876) *Târîhu'l-Medîne*'si de *Men âşe ba'de'l-mevt* kadar yaygın olmasa da benzer bazı rivayetleri ihtiva etmektedir.

Ehl-i Sünnet'in yazılı literatüründe ilk olarak söz konusu kaynaklarda zikredilen rec'at türü rivayetler, daha sonraki dönemlerde yaşamış bazı Sünnî alimler tarafından da tekrar edilmiştir. Kronolojik bir sırayla verdiğimizde İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (öl. 327/939) *el-Cerh ve't-tadîl*'i, Taberânî'nin (öl. 360/971) *Mu'cemü'l-evsat*'ı, Lâlekâî'nin (öl. 418/1027) *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*'si, Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*'si, Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1072) *el-Esmâu'l-mübhem*'e'si, Kuşeyrî'nin (öl. 465/1073) *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*'si, Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı, İbn Kesîr'in (öl. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Şerhu's-sudûr*'u, İbn Allân es-Sıddîkî'nin (öl. 1057/1648) *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye*'si,

³³ İsrâiloğulları tarihindeki rec'at türü bazı olayların Sünnî tefsirlerdeki durumu bir başka çalışmada ele alınmış olduğundan bu çalışmada onlara yer verilmemiştir. Bk. Ümit Toru, "Mezhep Mensubiyetinin Tefsire Etkisi: Rec'at İnançıyla İlişkilendirilen Ayetlere İmâmî ve Sünnî Alimlerin Yaptığı Tefsirler Bağlamında Bir İnceleme", *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2024), 492-519.

³⁴ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt* (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1413/1992), 12-55.

³⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, Ahmed b. Hanbel ekolünden önemli bir muhaddistir. Daha çok toplumsal islah, mânevî eğitim ve karakter terbiyesine yönelik eserler yazmış, zühd ve takvâ ile ilgili hadisleri derlemeye öncelik vermiştir. İslâm'ın zühd anlayışı ile Hinduizm, Budizm ve Yunan filozofları arasında köprü vazifesi gördüğü iddia edilmektedir. Bk. İbrahim Hatiboğlu, "İbn Ebü'd-Dünyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/457-462.

³⁶ Yusuf Ş. Yavuz, "İbn Şâzân en-Nîsâbüri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/370.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'ı, Âclûnî'nin (öl. 1162/1749) *Keşfü'l-hafâ*'sı, rec'at türü rivayetler barındıran eserler arasında yer alır.³⁷ Ancak bunlardan bir kısmının ana referans kaynağı da İbn Ebü'd-Dünyâ'nın eseridir.³⁸

1.1. Günahkâr Bir Şahsın Rec'ati

Fazl b. Şâzân'ın Ehl-i Sünnet kaynaklarında bulunduğunu iddia ettiği rec'at rivayetlerinden birisi, günahkâr bir şahsın öldükten, hatta cehennemdeki yerini gördükten sonra bu dünyaya tekrar döndüğünden bahsetmektedir. Onun iddiasına bakılırsa muhaliflerinin kaynaklarında Ebû Seleme el-Hârîsî isimli bir şahsın şöyle bir olay anlattığı nakledilmektedir:

“Evde oturuyordum. Bir adam gelip mahalleden Ebû Abdullah isimli birisinin öldüğünü söyledi. Adamı överek onun için bir kefen alıp alamayacağımı sordu. Ben de ona bir kefen sipariş ettim. Kefeni beklerken bir de ne görelim! Adam birden oturup “Bana yazıklar olsun, bana yazıklar olsun! Hemen elbiselerimi çıkartıp beni kefenleyin; ateş, ateş!” diye bağırmaya başladı. Ona “Lâ ilahe illallah, de!” diye tavsiyede bulundum. Ancak o, “Bu saatten sonra kelime-i tevhidin bana bir faydası olmaz. Çünkü ben cehennemdeki yerimi gördüm.” dedi ve tekrar öldü.”³⁹

Ravileri ve olayın naklediliş örgüsü itibariyle birebir aynı olmasa da bazı Sünnî kaynaklarda yer alan rivayetler, Fazl b. Şâzân'ı ana hatlarıyla doğrulamaktadır. Muhtevaya dair tek farklılık, adamın dirildikten sonra söyledikleriyle ilgilidir. Sünnî ulemanın naklettiğine göre adama bağırıp çağırmasının nedeni sorulmuş, o da “Kufe’de tanıştığı bir şeyhin kendisini kandırdığını, Ebû Bekir ile Ömer’e küfretmesine sebep olduğunu, bu yüzden böyle azap gördüğünü” belirtmiştir. Ona “Tövbe et ve bir daha yapma!” denildiğinde ise “Tövbenin artık ona bir fayda sağlamayacağını, çünkü cehennemdeki yerine sokulduğunu, sadece gördüklerini onlara anlatması için kendisine geri dönüş izni verildiğini” söylemiş, ardından da tekrar ölmüştür.⁴⁰ Fazl b. Şâzân ise söz konusu kişinin Şîî yaklaşıma sahip olduğu için cehenneme gittiğinden bahsetmesi nedeniyle olsa gerek rivayeti biraz perdeleyerek nakletmiştir.

Olayı Beşîr Ebü'l-Hasîb isimli birisinden nakleden muhaddis Halef b. Temîm el-Kûfî (öl. 213/829), kendisine olayı bizzat görüp görmediğini sormuş, Ebü'l-Hasîb de bizzat gördüğünü ve duyduğunu belirtmiştir.⁴¹ Halef b. Temîm'in ölüm tarihi göz önüne alınırsa hadisenin 3/9. asrın başlarından önceki bir tarihte yaşandığı anlaşılmaktadır. Rivayeti ilk defa kayıt altına alan İbn Ebü'd-Dünyâ ise hemen sonraki yüzyılda yaşamış Hanbelî bir muhaddistir. Zahid ve toplumun dinî

³⁷ Daha önce de ifade ettiğimiz üzere *el-İzâh*'taki rivayetlerin Sünnî kaynaklardaki durumu, ilk olarak eserin muhakkiki Celâlüddîn el-Hüseynî el-Ûrmevî tarafından tespit edilmeye çalışılmıştır. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 382-425.

³⁸ Örnek olarak bk. Ebû Bekr el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibi's-şerîa* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1984), 6/48-49; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâu'l-mübhemme fi'l-enbâi'l-muhkeme*, thk. İzzeddin Ali Seyyid (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 4/319; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şibrî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988), 6/170, 6/324.

³⁹ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 414-415.

⁴⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Men âşe ba'de'l-mevt*, 23; Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî (Suudi Arabistan: Dâru Tayyibe, 2003), 7/1330; Süyûtî, *Şerhu's-sudûr*, 79.

⁴¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Men âşe ba'de'l-mevt*, 23.

alandaki bilinçlenmesine büyük önem veren Hanbelî bir alim olarak İbn Ebü'd-Dünyâ, sahabeye hakaret etmenin ne büyük bir vebal olduğunu göstermek için insanlar arasında dolaşan bir rivayeti eserine almış ve toplumu hem böyle bir davranıştan hem de Şîilerden uzaklaştırmak istemiştir. Eserini selef yolundan uzaklaşan bidat ehlini uyarmak için yazdığını belirten⁴² Lâlekâî de aynı yolu izlemiş, sahabeye hakaret edenlerin başına dünyada ve ahirette nelerin geldiğini göstermeyi amaçlayan bir bölümde söz konusu rivayete yer vermiş, selevin sahabeye hakaret edilmesine asla müsamaha göstermediğini ortaya koymaya çalışmıştır.

1.2. Rabî b. Hırâş'ın Rec'ati

Fazl b. Şâzân'ın anonim muhatabına nispet ettiği bir diğer rec'at rivayeti, muhaddislerden Rib'î b. Hırâş'ın (öl. 101/719)⁴³ kardeşi Rabî b. Hırâş'ın öldükten sonra konuştuğu konusundadır. Onun iddiasına göre muhalifleri, Rib'î b. Hırâş'tan ana hatlarıyla şöyle bir olay nakletmektedirler:

“Biz dört kardeşтик. Kardeşimiz Rabî, sıcak yaz günlerinde en fazla oruç tutanımız ve namazlarımızı en fazla uzatanımızdı. Birgün kardeşimin öldüğü haberini aldım. Yanına vardığımda kefenlenmişti. Ancak ben içeri girer girmez yüzündeki örtüyü açıp bana selam verdi. Şaşkınlıkla ona “Öldükten sonra mı konuşuyorsun?” diye sordum. O da “Evet” karşılığını verdi ve şöyle devam etti: “Sizden ayrıldıktan sonra Rabbim'in yanına gittim. Beni hoş kokular içinde ve en güzel şekilde karşıladı. Oradaki durumum buradakinden çok çok iyi. Bu yüzden bu dünyaya aldanmayın. Rasulullah (as), ona yakın olacaklar içinde beni kimsenin geçemeyeceğine dair bana yemin etti. Hadi, bir an önce beni Allah'ın elçisine yollayın.” Bu sözleri söyledikten hemen sonra suya atılan bir taşın batması gibi çok rahat bir şekilde öldü. Ardından olayı Aişe'ye aktardım. O da duyduğu bir sözün bizi doğruladığını söyledi.”⁴⁴

İbn Şâzân'ın naklettiği söz konusu rivayet, Ehl-i Sünnet'in tabakât, tasavvuf ve tarih kitaplarında aşağı yukarı aynı içerikle nakledilmektedir.⁴⁵ Kronolojik bakımdan ilk olarak Fazl b. Şâzân'ın çağdaşı İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *Tabakât*'inde geçen bu rivayet,⁴⁶ daha sonra çok sayıda alim tarafından tekrar edilmiştir.⁴⁷ Ne var ki Sünnî kaynaklardaki rivayetlerde bazı tutarsızlıklar vardır. En başta olayın Hz. Aişe'ye aktarıldığına dair kayıtlar, çelişkili ifadeler içermektedir. Zira

⁴² Lâlekâî, *Şerhu i'tikâdi Ehli's-sünne*, 1/28-29.

⁴³ Rib'î b. Hırâş hakkında daha fazla bilgi için bk. Yavuz Köktaş, Rib'î b. Hırâş”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008): 35/79-80.

⁴⁴ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 391-395.

⁴⁵ *el-İzâh*'ın muhakkiki Celâlüddîn el-Hüseynî, bu konuda Fazl b. Şâzân'ı doğrulayan rivayetlerin “İbn Sa'd'ın *Tabakât*'inde, Ebû Nuaym el-İsbehânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ*'sında, İbnü'l-Cevzî'nin *Sifatü's-safve's,nde* ve Zebîdî'nin *Tâcu'l-Arûs*'unda” bulunduğunu belirtmiştir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 391-395.

⁴⁶ Sünnî literatürdeki bir başka rivayette ise rec'at tarzı bir olaydan bahsedilmemiş, sadece Rabî b. Hırâş'ın “Ahiretteki yerimi bilmeden asla gülmeyeceğim” diye yemin ettiği, bu yeminine ömrü boyunca sadık kaldığı ve hayatında ilk defa öldükten sonra güldüğü nakledilmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 9/432.

⁴⁷ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990), 6/159, 179, 196-197; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-tadîl* (Beirut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1952), 3/456; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/55-59.

rivayette olayın Hz. Aişe'ye (öl. 58/658) söylendiğinden, onun da Rasulullah'tan "Ümmetinden tâbiîn neslinden hayırlı bir kişinin ölümünden sonra konuşacağımı" duyduğunu söyleyerek yaşananları doğruladığından bahsedilmektedir.⁴⁸ Bu durumda Rabî b. Hırâş'ın, Hz. Aişe'den önce ölmüş olması ve sahabeden sayılması gerekir. Oysa Hz. Peygamberin (as) tâbiîn neslinden birisinin dirileceğini söylediği nakledilir. Ravi, bu ayrıntıyı gözden kaçırmış gözükmektedir. Bizim için rivayetin doğruluğundan daha önemli husus ise Fazl b. Şâzân'ın zikrettiği bir rivayetin Sünnî kaynaklarda aşağı yukarı aynı içerikle yer aldığı gerçeğidir.

1.3. Zeyd b. Hârice'nin Rec'ati

Fazl b. Şâzân'ın muhalifleri arasında yaygın olduğunu iddia ettiği üçüncü rec'at rivayeti sahabeden Zeyd b. Hârice (23/644-35/656 arası [?]) ile ilgilidir. O bu kapsamda özetle şöyle demektedir:

"[Ey Ehlü's-sünne mensupları!] Çok çeşitli yollardan ensardan Zeyd b. Hârice'nin öldükten sonra dirildiğini ve 'Muhammed, Allah'ın elçisidir. Ebu Bekir, bedenen zayıf ancak Allah'ın emrini uygulama konusunda kuvvetlidir. Ömer, kâfirlere karşı çok şiddetlidir. Allah yolunda kınayıcıların kınamasından çekinmez. Osman, yumuşak huyludur, merhametlidir. Ona kulak verin ve itaat edin. Onun yolundan ayrılmayın.' dedikten sonra tekrar öldüğünü rivayet ediyorsunuz."⁴⁹ Zeyd b. Hârice, Allah resûlünün Medineli sahabîlerinden birisidir. Kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Hz. Osman devrinde vefat ettiği belirtilmektedir.⁵⁰ Ölüm anıyla ilgili rivayetlerden Hz. Osman hakkındaki tartışmaların yoğunlaştığı bir tarihte vefat ettiği anlaşılmaktadır. Ölümüyle ilgili Fazl b. Şâzân'ın söylediği bütün hususlar, İbn Sa'd, Buhârî ve İbn Şebbe gibi Sünnî çağdaşları⁵¹ ve İbn Kesîr gibi halefleri⁵² tarafından aşağı yukarı aynı içerikle nakledilmiştir.⁵³ Bu konuda tek istisna kaydı, İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233) tarafından konulmuş, o "Zeyd b. Hârice'nin aslında bayıldığını, insanların onun öldüğünü sandıklarını, biraz sonra kendisine gelip konuşmaya başlayınca da öldükten sonra konuştuğunu zannettiklerini" belirtmiştir.⁵⁴ Ancak bu kayıt, Fazl b. Şâzân'ın hayatta olduğu zaman diliminde Ehl-i Sünnet'e mensup bazı kişilere ait kaynaklarda Zeyd b. Hârice'nin rec'atiyle ilgili rivayetlerin bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadil*, 3/456.

⁴⁹ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 382-390.

⁵⁰ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbad: Dâiretü'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts), 3/383; Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1979), 3/1105.

⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/397; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/383; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/1105-1108, 8/ 271 vd.

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/172-173.

⁵³ Ürmevî, Fazl b. Şâzân'ı doğrulayan rivayetlerin Sünnî literatürdeki durumu hakkında İbn Abdül'l-Berr, İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr, Süyûtî, Nureddin el-Heysemî, Taberânî, İbn Ebü'd-Dünyâ ve Buhârî gibi alimlerden çok sayıda örnek vermektedir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 382-390.

⁵⁴ Ebü'l-Hasan İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd (b.y: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1994), 2/254.

1.4. Bir Eşeğin Rec'ati

Rec'at konusunda Fazl b. Şâzân'ın zikrettiği ve "hayvanların bile rec'atine inanabiliyorsunuz." diyerek hayretini dile getirdiği bir diğer suçlama, bir eşeğin öldükten sonra tekrar dirilmesiyle ilgilidir. Onun anlattıklarına bakılırsa muhalif fakihlerden çoğunun rivayet ettiğine göre bir grup Müslüman, zamanın birinde cihat etmek amacıyla yola çıkar. Yolculuk esnasında gruptakilerden birisinin eşiği ölür ve geri kalır. Çok üzülmüş bir halde beklerken abdest alıp namaz kılar. Ardından "Allah'ım, rızamı kazanmak umuduyla Defîne beldesinden⁵⁵ senin yolunda cihada çıktım. Bu kulunu sıkıntıda bırakma. Senden eşeğimi benim için diriltmeni diliyorum!" diye dua eder. Duasını bitirince ayağıyla eşeğine vurur. Tam bu esnada eşek kulağını sallamaya ve ayağa kalkmaya başlar. Adam da eşeğine binip diğer kişilere yetişir. Bunun nasıl olduğunu soranlara da "Allah, eşeğimi benim için diriltti." diye açıklamada bulunur.⁵⁶

Şimdiye kadar naklettiğimiz örneklerde olduğu gibi bu rivayet de Fazl b. Şâzân'ın çağdaşı ve halefi konumundaki bazı Sünnî alimler tarafından doğrulanmaktadır.⁵⁷ Sünnî kaynaklardaki bu rivayetlere bakılırsa olay, Hz. Ömer döneminde ve Yemen bölgesinden yola çıkan mücahit bir grup arasında cereyan etmiştir. Öyle ki adam eşeğini daha sonra Kufe'de satılığa çıkarmış, bunu gören diğer insanlar çok şaşırılmış ve "Allah'ın dirilttiği bir eşeği sen nasıl satarsın!" diye kendisine sitem etmişlerdir. Bu ayrıntılar dışında rivayet, aşağı yukarı Fazl b. Şâzân'ın naklettiği şekildedir. Bu hikaye de günümüze ulaşan Sünnî yazılı kültürde ilk olarak Hanbelî alim İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *Men 'âşe ba'de'l-mevt* adlı eserinde geçmiştir.⁵⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ'dan sonra bu rivayete Şâfî-Eş'arî alim Ebû Bekr el-Beyhakî, eserinde yer vermiştir.⁵⁹ Ancak onun da temel kaynağı İbn Ebü'd-Dünyâ'dır. Sonraki dönemlerde değişik vesilelerle söz konusu rivayeti nakleden Kuşeyrî, Hatîb el-Bağdâdî, Yâkût el-Hamevî ve İbn Kesîr gibi alimler ise olayı çoğunlukla İbn Ebü'd-Dünyâ'dan veya Beyhakî'den nakletmişlerdir.⁶⁰

1.5. Hz. Muhammed'in ve Zeyd b. Ali'nin Rec'ati

Fazl b. Şâzân'ın kendisini sünnete nispet eden grup arasında yaygın olduğunu ileri sürdüğü rec'at rivayetlerinden birisi de Hz. Peygamber'in Zeyd b. Ali'nin (öl. 122/740) öldürüldüğü gece

⁵⁵ Defîne'nin Yemen şehirlerinden Aden yakınlarındaki bir belde olduğuna ya da Mekke ile Basra arasında Mekke'ye daha yakın bir şehir olduğuna dair kayıtlar vardır. Cahiliye dönemindeki adı Defîne iken daha sonra Desîne'ye dönüştüğü belirtilir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/440; Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 420, 9. dipnot.

⁵⁶ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 420-422.

⁵⁷ *el-İzâh*'ın muhakkiki Celâlüddîn el-Hüseynî, bu rivayet bağlamında Fazl b. Şâzân'ı doğrulayan örneklerin İbn Ebü'd-Dünyâ, Yâfi'î, Kuşeyrî, İbn Kesîr ve Beyhakî gibi Sünnîler tarafından nakledildiğini belirtir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 422-425.

⁵⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Men 'âşe ba'de'l-Mevt*, 29-30.

⁵⁹ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 6/48-49.

⁶⁰ Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ts), 2/557; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâu'l-mübhemme*, 4/319-320; Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2/440; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/170, 324.

yanına gelip kendisiyle konuştuğu yönündeki anlatılardır. Bu iddiaya bakılırsa Hz. Peygamber, Zeyd b. Ali öldürüldüğünde gece, biraz da ilerleyen saatlerde yanına gelip onu asılı olduğu darağacından indirmiş ve ona seslenip “Ey Zeyd! Seni yalnız bıraktılar, sana tuzak kurdular, seni asıp öldürdüler öyle mi?” diye sormuştur. Zeyd b. Ali “Evet, yâ Resulallah!” diye cevap verince peygamberimiz ona bunu yapanlara beddua etmiş, sonra da ona dar ağacına dönmesini emretmiştir. Zeyd, emre uyup asılı bulunduğu yere geri gitmiştir. Üstelik üç gece boyunca Zeyd b. Ali'nin başında nöbet bekleyen kişiler, benzer bir olaya şahit olmuştur.⁶¹

Ürmevî'nin de naklettiği üzere⁶² bilhassa erken dönem Sünnî kaynaklarda Zeyd b. Ali'nin idam edildiği gece Hz. Peygamber'in dirilip dünyaya geldiği, Zeyd'in de dirilip onunla konuştuğuna dair bir kayıt yoktur. Çok daha geç dönemlere ait bazı kaynaklarda tabutu beklemekle görevli kişilerden bir kısmının rüyalarında peygamberimizi gördükleri ve Zeyd b. Ali'nin asılı olduğu ağaca yaslanarak ona bunları yapanlara lanet ettiğini söyledikleri nakledilmektedir.⁶³ Sadece bir rivayette rüyada mı yoksa gerçek hayatta mı olduğu belirtilmeksizin Hz. Peygamber'in (as), Zeyd b. Ali'nin asılı bulunduğu kütüğe yaslanmış bir halde görüldüğünden bahsedilmekte, ancak hemen ardından bu durumun rüyada gerçekleştiğine dair İbn Asâkir (öl. 571/1176) kaynaklı rivayetlere yer verilmektedir.⁶⁴ Bu durumda ya Fazl b. Şâzân rivayeti çarpıtmıştır ya da erken dönemlerde var olan bir rivayet, zaman içerisinde Sünnî alimler tarafından daha kabul edilebilir bir forma sokulmuştur.

1.6. Kabrinden Çıkan Adamın Rec'ati

Fazl b. Şâzân'ın Ehl-i Sünnet arasında yaygın olduğunu ileri sürdüğü rec'at örneklerinden birisi de Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın (öl. 73/693) şahit olduğu iddia edilen bir olayla ilgilidir. İbn Şâzân'ın iddiasına bakılırsa “Sâlim b. Abdullah b. Ömer (öl. 106/725), tâbiîn devri Mekke muhaddislerinden Amr b. Dînâr'a (öl. 126/744 [?]), babasının kendisine şöyle bir olay anlattığını söylemiştir:

“Bir gün Mekke'den gelirken şu mezarlığa uğradım. Devemin üzerinde iki su kırbası asılıydı. Bir anda karşıma kabrinden fırlayan ve tepeden tırnağa ateşle kaplı olan bir adam çıktı. Boynunda da alev alev yanan bir zincir vardı. Zincirin bir ucu kabre uzanıyordu. Adam bana “Ey Allah'ın kulu! Bana şu sudan biraz dök.” dedi. Tam bu esnada kabirden çıkan bir başka adam zincirin diğer

⁶¹ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 396-398.

⁶² Ürmevî, önce Zeyd b. Ali'nin öldürülmesiyle ilgili Sünnî kaynaklardaki bilgileri zikretmiş, ardından İbn Asâkir, Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, Alihan el-Medenî gibi Sünnî şahısların olayı rüya şeklinde anlatan rivayetlerini nakletmiştir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 399-400.

⁶³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*. Thk. Amr b. Gurâme el-Amrî. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995), 19/471, 480-481; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 11/164; İbnü'l-Adîm Ömer b. Ahmed, *el-Buğyetü't-taleb fi târihi'l-Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts), 9/4034.

⁶⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zamân*, 11/164; Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 15/22.

ucundan tutup “Ona su filan dökme; hak etmiyor.” dedi. Sonra zinciri çekip adamı kabre soktu. Kabre girinceye kadar da ateş saçan bir kırbaçla adama sürekli vurdu.”

İbn Şâzân’a göre ilk zâhitlerden Mâlik b. Dînâr el-Basrî (öl. 131/748’den önce), bu rivayeti duyduğunda Amr b. Dînâr’a bunu Sâlim’den bizzat duyup duymadığını sormuş, onun “Bizzat duydum” demesi üzerine “Şahitlik ediyorum ki ne sen Sâlim adına ne de Sâlim babası adına yalan yurdur. Babası da zaten yalan söylemez.” demiş ve rivayeti kabul etmiştir.⁶⁵

Söz konusu rivayetin Sünnî literatürdeki durumuna baktığımızda Fazl b. Şâzân’ın yaşadığı çağdan itibaren aşağı yukarı aynı içerikle yer aldığını görüyoruz.⁶⁶ Muhtevaya yönelik tek farklılık, olayın cahiliyye Müşriklerinin yattığı bir kabirden geçerken yaşandığına, hatta söz konusu kişinin peygamberimiz (as) tarafından Ebû Cehil olarak açıklandığına dair kayıtlardır.⁶⁷

1.7. Ölü Doğan Çocuğun Rec’ati

Fazl b. Şâzân’ın Ehl-i Sünnet’e nispet ettiği rec’at örneklerinden birisi de Hz. Ömer’in hazır bulunduğu bir ortamda nakledildiği belirtilen bir rivayettir. Bu rivayete göre Hz. Ömer, insanları huzuruna kabul ettiği günlerden birisinde babasına çok benzeyen bir çocuk görür ve “İki karganın bile bu kadar birbirine benzediğini görmedim.” diyerek şaşkınlığını ortaya koyar. Bunun üzerine çocuğun babası, annesinin bu çocuğu ölü olarak doğurduğunu söyler ve durumu ana hatlarıyla şöyle izah eder:

“Annesi bu çocuğa hamileyken bir yolculuğa çıkmam gerekti. Annesi de “Beni bu halde bırakıp sefere mi çıkıyorsun?” diye bana sitem etti. Ben de “Karnındaki Allah’a emanet ediyorum.” dedim ve gittim. Döndüğümde eşimin öldüğünü öğrendim. Akşam amcamın oğluyula otururken mezarlıktan bir ateşin yükseldiğini gördüm. Sebebini sorduğumda “Kabrin birisinden her akşam bu şekilde bir ateşin yükseldiğini” söyledi. Hemen mezarlığa gittim. Kadın, mezarın içinde oturuyor, bu çocuk da etrafında emekliyordu. O esnada “Ey çocuğunu Allah’a emanet eden kişi! Emanetini al. Eğer annesini de emanet etmiş olsaydın onu da bu halde bulurdun.” diye bir ses duydum. Çocuğu aldım. Ardından mezar kapandı.” Fazl b. Şâzân’a bakılırsa daha sonraki zamanlarda da söz konusu olaydan bahsedenler olmuş, Kufe sokaklarında dolaşırken insanlar “İşte annesinin ölü olarak dünyaya getirdiği çocuk!” diye onu birbirine göstermiştir.⁶⁸

⁶⁵ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 404-407.

⁶⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Kubûr* (b.y.: Mektebetü’l-ğurabâi’l-eseriyye, 2000), 93; a. mlf., *Men âşe ba’de’l-mevt*, 32-33; Ebû Ya’lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *el-Mu’cem*, thk. İrşâdu’l-Hak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâretü’l-ulûm el-eseriyye, 1407/1986), 103; Ebü’l-Kâsım et-Taberânî, *Mu’cemü’l-evsâf*, thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Daru’l-haremeyn, ts), 6/335; Lâlekâî, *Şerhu’l-tikâdi Ehli’s-sünne*, 6/1214; Süyûtî, *Şerhu’s-sudûr*, 163-164; Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 404-407 arasındaki muhakkikin dipnotları.

⁶⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *Men âşe ba’de’l-mevt*, 32-33; a. mlf., *el-Kubûr*, 93; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsâf*, 6/335; Lâlekâî, *Şerhu’l-tikâdi Ehli’s-sünne*, 6/1214; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts), 8/190.

⁶⁸ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 401-402.

Söz konusu rivayet⁶⁹ de yine ilk defa İbn Ebü'd-Dünyâ'nın tamamen bu tür rivayetleri içeren *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt* adlı kitabında geçmiştir.⁷⁰ Rivayet, sonraki dönemlerde de özellikle tasavvufî içerikli ve ahlâkî mesaj taşıyan eserlerde kendisine yer bulabilmiştir. Mesela Eş'arî âlim İbn Allân es-Siddîkî'nin Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ına şerh olarak kaleme aldığı *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye* adlı eseri ile Âclûnî'nin halk arasında hadis diye dolaşan sözlerin erken dönem kaynaklarını tespit etmeye çalıştığı *Keşfü'l-hafâ* adlı eserinde olay "Evden çıkmadan önce yakınlarını Allah'a emanet etmenin onların korunmasına vesile olacağına" örnek olarak verilmiştir.⁷¹

2. Sünnî Literatürde Rec'at İnancına Yönelik Eleştiriler

Yukarıda zikrettiğimiz örnekler, Sünnîler arasında rec'at türü hikayelerin öteden beri dolaşımında olduğunu göstermektedir.⁷² Ne var ki söz konusu rivayetlerin rec'at benzeri bir inancı ispatlamak için değil daha çok vaaz ve nasihat için kullanıldığını görmekteyiz. Bu noktada Sünnî ulemanın rec'at inancına nasıl baktığı sorusu akla gelmektedir. Zira pek çok alim Ehl-i Sünnet'in rec'ati kesinlikle kabul etmediğini ve Şia'yı çok sert bir şekilde eleştirdiğini iddia etmiştir.⁷³ Fazl b. Şâzân da kuvvetle muhtemel Ashâbu'l-Hadis'i kastederek kaynaklarındaki rivayetlere rağmen rec'ati hiçbir şekilde kabul etmediğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla kaynaklarında rec'at türü rivayetler bulunan Ehl-i Sünnet'in rec'at konusunda nasıl bir tutum takındığını, bu rivayetlere bilgi değeri atfedip atfetmediğini tespit etmek, hem kaynaklardaki iddiaların doğruluk değerini ortaya koymak hem de Ehl-i Sünnet'in inanç olarak rec'ate nasıl baktığını anlamak adına önemli bir işlev görecektir.

Kronolojik bir sırayla gidersek tâbîn döneminde yaşamış Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (öl. 128/746), Dâvud b. Yezîd el-Ezdî (öl. 151/768), Hâris b. Hasîre el-Kûfî (öl. 2/8. asrın ilk yarısı [?]) ve Esbağ b. Nübâte el-Kûfî (75/695-95/714 arasında hayatta) gibi birçok ismin genel olarak güvenilir addedilmekle birlikte rec'at inancını savunduğu gerekçesiyle Sünnî ulema tarafından cerh edildiği ve kendilerinden hadis rivayet etmenin câiz olmadığını söylediği iddia edilmektedir.⁷⁴ Gerçekten de tabakât kitaplarında söz konusu kişilerin Mis'ar b. Kidâm (öl. 155/772), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Cerîr b. Abdilhamîd (öl. 188/804) ve Ebû Ahmed ez-Zübeyrî (öl. 203/819) gibi

⁶⁹ Ürmevî, bu rivayet bağlamında Fazl b. Şâzân'ı doğrulayan rivayetler için Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin, Süyûtî'nin, Yâfi'î'nin ve Kuşeyrî'nin eserlerinden örnekler vermiştir. Bk. Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, 402-403.

⁷⁰ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Men âşe ba'de'l-mevt*, 27; a.mlf., *el-Kubûr*, 125; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Müsnedü'l-Fârûk ve akvâluhu alâ ebvâbi'l-ilm*, thk. İmâm b. Ali b. İmâm (Mısır: Dâru'l-fellâh, 2009), 1/354-355.

⁷¹ Muhammed Alî b. Muhammed Allân, *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-ekârî'n-Neveviyye*, thk. Abdülmünim Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004), 5/77-78; İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000), 1/252.

⁷² Öztürk, "Şia'da Rec'at İnancının Muhtemel Kökenleri", 51.

⁷³ Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, 96; Kâşifü'l-gitâ, *Aslu's-Şia ve usûluhâ*, 108-109; Ali Âl Muhsin, *İsbâtü'r-rec'a*, 17-20; Şah Veliyyullâh Dihlevî, *Muhtasarü't-tuhfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye*, 200; İhsan İlâhî Zahîr, *er-Red alâ ed-Doktor Ali Abdilvâhid el-Vâfi*, 150; Öztürk, "Şia'da Rec'at İnancının Muhtemel Kökenleri", 46.

⁷⁴ Muhsin, *İsbâtü'r-rec'a*, 17-20.

Sünnî alimler tarafından rec'at inancını kabul ettikleri için cerh edildiklerine dair kayıtlar vardır.⁷⁵ Ne var ki söz konusu kişilerin sadece rec'ate inanmalarından dolayı cerh edildiklerini söylemek mümkün değildir. Bunların imamet, gaybet ve mehdî konusundaki tutumları da cerh edilmelerinde belirleyici olmuş gözükmemektedir. Mesela Câbir b. Yezîd'in "Ali bulutlardadır. Bu yüzden biz, gökten bir münadi (Hz. Ali) seslenip de filan kimse ile birlikte hareket edin denilinceye kadar onun soyundan kimseyle birlikte hareket etmeyeceğiz." diyen Râfıza ile aynı fikirde olduğu iddia edilmiştir.⁷⁶ Onun böyle bir şey deyip demediğini bir kenara bırakır ve rivayetin muhtevasına odaklanırsak kendisine nispet edilen görüşün doğrudan rec'at ile alakasının olmadığını görürüz. Çünkü söz konusu yorum, Hz. Ali'nin ölmeyip gaybete girmesiyle ve bulutlarda gizlenmesiyle alakalıdır. Bu durumda Câbir b. Yezîd'in imamet konusunda doğrudan bir tarafta yer almadığı ve Hz. Ali'nin gaybetine inandığı söylenebilir. Ne var ki Bağdâdî, onun Hz. Hasan soyundan Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye'nin (öl. 145/762) imametine inanan Muhammediyye'den olduğunu belirtir. Bunun yanında ona ölümlerin kıyametten önce dünyaya döneceklerine (rec'at) inanma görüşünü nispet eder.⁷⁷ Câbir b. Yezîd'in kendisinden sonra vefat eden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin gaybetine ya da rec'atine inanması mümkün değildir.⁷⁸ Bu durumda onun hayattayken Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin imametine inandığını, bunun yanında ölümlerin tekrar bu dünyaya döneceklerini de kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ancak sebep ne olursa olsun, rec'at inancının cerh edilmesindeki tek sebep olmadığı, kesin bir şekilde anlaşılmaktadır. O, imamet konusunda bir taraftır ve Hz. Hasan soyundan bir şahsın imametine inanmaktadır. Muhtemelen diğer kişiler için de benzer bir durum söz konusudur. Yani sırf rec'ati kabul ettikleri için cerh edildiklerini söylemek tam olarak doğruyu yansıtmamaktadır.

Rec'at görüşleri nedeniyle Şia'yı çok sert bir şekilde eleştirdiği belirtilen erken dönem Sünnî şahsiyetlerden birisi, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) olmuştur. Onun rec'at düşüncesini kesinlikle kabul etmediği, hatta kabul edenleri tekfir ettiği rivayet edilir. İddiaya bakılırsa o, "(Bu hayatınızın) ardından ölecek, daha sonra kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz. (Mü'minûn, 23/15-16)" ayetini görüşüne delil olarak zikretmiş, bu ayette rec'atin zikredilmediğini, dolayısıyla aksini iddia etmenin ancak dalâlete düşmüş olmaktan kaynaklanacağını iddia etmiştir.⁷⁹

⁷⁵ Bk. Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), 1/19-20; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'z-zu'afâi ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâid (Haleb: Dâru'l-va'yi, 1976), 1/289; Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 3/310, 5/225; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife li'tibâ'a ve'n-neşr, 1963), 1/432-433;

⁷⁶ Müslim, *Sahîhu Müslim*, 1/20.

⁷⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 59.

⁷⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Moslem Schisms and Sects (al-Farq bayn al-Firak)*, çev. Abraham S. Halkin. Tel Aviv: Palestine Publishing Company, 1935) 55/dipnot: 1.

⁷⁹ Bk. Abdülvâhid b. Abdül-Azîz et-Temîmî, "Kit'atun min mukaddimeti's-şeyhi'l-İmâm Ebî Muhammed b. Temîm el-Hanbelî fi akîdeti'l-İmâmi'l-Mübeccel Ahmed b. Hanbel", *Tabakâtu'l-Hanâbile*: 2/263-290 (Kâhire: Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1952), 2/275.

Ahmed b. Hanbel'in söz konusu görüşü savunduğunu kesin olarak ileri sürmek için yeterli delil bulunmamaktadır. En başta söz konusu bilgiyi kaydeden Temîmî (öl. 410/1020) dışında hiçbir takipçisinin ondan böyle bir görüş nakletmemiş olması ona nispet edilen görüşü şüpheli hale getirmektedir. Hanbelîlik gibi geleneksel kabulleri geleceğe taşımak konusunda oldukça hassas olan bir ekolde kurucu lider gerçekten böyle bir düşünce ileri sürmüş olsaydı ondan sonraki takipçilerinin aynı keskin tavrı devam ettirmesi beklenirdi. Ne var ki tespit edebildiğimiz kadarıyla onun erken dönem takipçilerinden rec'at konusunda olumsuz yaklaşım sergileyen kimse olmamış, eserlerinde bu konuya hiç girmemişlerdir. Asırlar sonra Ashâbu'l-Hadis'ten bu konuda muhalif bazı görüşler dillendirmeye başlayanlar bile Ahmed b. Hanbel üzerinden bu düşüncesini meşrulaştırma yoluna gitmemişlerdir. Mesela Ashâbu'l-Hadis anlayışını çok daha radikal bir mecraya sürükleyen ve bağımsız bir ekol ihdas eden Muhammed b. Abdülvehhâb (öl. 1206/1792), rec'at inancını İmâmiyye'nin uydurduğunu iddia etmiş, bu düşüncesinin aklın açık hükümlerine aykırı olduğunu, dahası bu görüşü kabul etmenin ölümlerin tekrar dünyaya dönmeyeceğini kesin bir şekilde ortaya koyan ayet ve hadisleri yalanlamak anlamına geleceğini belirtmiştir. Ancak o da bu konuda Ahmed b. Hanbel'e herhangi bir atıfta bulunmamıştır.⁸⁰ Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen bu görüş ya doğru olmayabilir ya da çok yaygın bir görüş değildir.

Ehl-i Sünnet tarihinde Şîî fırkaların rec'at inancı, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak 4/10. asrın ilk yarısından itibaren kesin bir şekilde eleştirilmeye başlanmıştır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/945), erken dönem Ehl-i Sünnet âlimleri içerisinde Müslümanlar arasında vuku bulacağı iddia edilen rec'at inancı konusunda eleştirel bir tavır ortaya koyduğu kesin bir şekilde bilinen ilk âlim konumundadır. Ondan sonraki kuşakta ise Ashâbu'l-Hadis'ten Ebû'l-Hüseyn el-Malatî (öl. 377/987), rec'at konusunda olumsuz bir tavır ortaya koymuş ve Şia'yı sert bir şekilde eleştirmiştir.

Mâtürîdî, rec'at meselesine tefsirinde değinmiş, İsrâiloğullarında rec'atin vuku bulunduğunu kabul eden bazı ifadeler kullanmıştır.⁸¹ Ancak bir başka bağlamda bu dünyada tekrar dirilişin (rec'atin) sadece İsrâiloğulları için söz konusu olduğunu, onlardan başkası için bu dünyada rec'atin asla söz konusu olmayacağını, onlara bu dünyada yaşatılan tecrübenin bize ancak ahirette yaşatılacağını belirtmiştir.⁸² Yine bir başka yerde bazı Şîîlerin "Hz. Ali ile diğer bazı kişilerin tekrar geri döneceğine (rec'at) inandıklarını" söylemiş, Kur'an'da helak edilen hiçbir kavmin geri dönmediğinin haber verilmesinin bu tasavvurun yanlışlığını gösterdiğini belirtmiştir.⁸³ Bilindiği üzere Hz. Ali'nin geri dönüşü, Sebeyye gibi bazı gruplar tarafından savunulan bir rec'at şeklidir. Anlaşıldığı kadarıyla o, rec'atin imam kabul edilen bazı kişilerin bu dünyaya tekrar dönmesi şeklindeki erken dönem Şîî formundan haberdardır ve kabul etmemektedir. Bunun yanında o,

⁸⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb, "Risâle fi'r-red ale'r-Râfıza", *Müellefâtü's-Şeyh Muhammed b. Abdi'l-Vehhâb* içinde (Riyâd, Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd, ts.), 12/31-32.

⁸¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 2/152, 154, 161, 196.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 1/161.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 9/422. Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bk. Sıddık Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 94-95.

rec'atin İmâmiyye tarafından savunulan bir kısım Şîîlerin ve muhaliflerinin öldükten sonra bu dünyada tekrar dirilmeleri şeklindeki biçiminden de haberdardır ve kesinlikle reddetmektedir.

Malatî, ölmüş bazı kişilerin kıyametten önce bu dünyada tekrar dirileceğine inanılmasını küfür olarak değerlendirmektedir. O, *et-Tenbîh ve'r-red* adlı Mezhepler Tarihi eserinde rec'ati Şîa'nın Sebeiyye fırkasının bir koluna nispet etmiş, "(Ölmüş olanların) arkasında yeniden diriltilecekleri güne kadar bir engel vardır. (Mü'minûn, 23/100)" ayetinin onları yalanladığını, kıyamet gününe kadar kabir ehlinden kimsenin diriltilmeyeceğini bizlere haber verdiğini, dolayısıyla Kur'an'ın hükmüne karşı çıkanların küfre düşeceğini belirtmiştir.⁸⁴ Yine o aynı eserin bir başka yerinde benzer bir görüşü Şîa'dan Mansûriyye'ye nispet etmiş, Hz. Ali'nin aslında öldürülmediğine, bulutlarda olduğuna ve taraftarlarıyla birlikte kıyamet kopmadan önce tekrar diriltilerek düşmanlarını öldüreceklerine inandıklarını belirtmiş ve devamında bu görüşü şöyle eleştirmiştir: "Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar. Zira Allah, gönderdiği peygamberlerden hiçbirisine ne verdiği kitaplarda ne de gönderdiği vahiylerde böyle bir vaatte bulunmamıştır. Hal böyle olunca Rasulullah'ın (as) ashabından birisi için niye böyle bir durum söz konusu olsun?"⁸⁵ Bu ifadelerden anlaşılıyor ki o, hem gaybet şeklindeki bir inancı hem de imamla birlikte bir grup taraftarının diriltileceğine inanılmasını kabul etmemekte, aksini iddia etmenin Kur'an'ın bu yöndeki beyanlarına aykırı olduğu için küfre düşme sebebi sayılacağını ifade etmekte, ayrıca geçmiş peygamberlerden hiçbirisine böyle bir vaatte bulunulmaması nedeniyle Rasulullah'ın (as) ashabından birileri için de böyle bir ayrıcalığın olacağına imkan vermemektedir.

Şîa'nın rec'at inancı konusundaki eleştirel Sünnî tutumun 5/11. asırdaki tespit edebildiğimiz tek örneği, Eş'arî âlim Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037) olmuştur. O, bu konudaki görüşlerini Mezhepler Tarihi eserinde Şîa'yı anlatırken dile getirmiş, rec'ati Şîa'dan geniş bir topluluğun kabul ettiğini belirtip dinde sapıklığı ifade eden bir görüş olarak nitelemekle yetinmiş, niçin böyle düşündüğü konusunda herhangi bir gerekçe sunmamıştır.⁸⁶

Rec'at inancını eleştiren Sünnî ulemanın 6/12. asırdaki temsilcileri ise Mâtürîdî âlim Ebü'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/111) ile Eş'arî âlim Abdülkerîm eş-Şehristânî (öl. 548/1153)'dir. Nesefî, rec'at kavramını "İmâmiyye'den bir grubun Ali ve ashabının dünyaya tekrar dönerek düşmanlarından intikam almalarına inanmaları" şeklinde tarif ederek zaman içinde kazandığı geniş anlam üzerinden tanımlamış, bu inancın hiçbir delilinin olmadığını belirtmiştir. Ona göre ölen hiç kimse kıyamet gününe kadar dünyaya geri dönmeyecektir. Çünkü Kur'an,⁸⁷ açık bir şekilde topraktan çıkışın sadece bir kez olacağını belirtmiştir. Bunun yanında o da Mâtürîdî gibi helak edilmiş olan hiçbir kavmin asla geri dönmemiş olmasını bu konuda delil olarak kullanmış,

⁸⁴ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red* 19.

⁸⁵ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, 158-159.

⁸⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 55-56.

⁸⁷ Tâhâ, 20/55.

ayrıca ahirette cennet ve cehennem dışında hiçbir hayatın olmadığını belirten hadisin⁸⁸ rec'at inancının yanlışlığını gösterdiğini söylemiştir.⁸⁹

İfadelerinden rec'at inancını onaylamadığı anlaşılan Şehristânî, seleflerinden Bağdâdî gibi Mezhepler Tarihi eserinde “bu görüşün değişik Şîî grupların ahmakça ve gulat kapsamındaki görüşlerinden birisi” olduğunu söylemekle ve Cafer es-Sâdık gibi imam kabul ettikleri kişilerin bile bu görüşü asla kabul etmediğini iddia etmekle” yetinmiş, bu görüşü aşırı ve ahmakça bulmasının gerekçeleri konusunda hiçbir şey söylememiştir.⁹⁰

Sonuç

Sünnî literatürde kendisine nispet edilen rec'at türü rivayetlerin bulunup bulunmadığı ve Sünnî ulemanın rec'at konusunda Şîî fırkaları eleştirip eleştirmede olduğu şeklindeki iki temel soru üzerine odaklanan makalemizin ulaştığı ilk sonuç, Fazl b. Şâzân'ın somut olarak kime ya da kimlere nispet ettiğini açıkça belirtmediği rec'at türü rivayetlerin terim anlamıyla Ehl-i Sünnet'e mensup çok sayıda âlimin eserlerinde yaklaşık aynı muhtevayla bulunduğunu görmek olmuştur. Sünnî literatürde bilhassa tabakât yazarları bazı kişilerin hayat hikayelerini anlatırken; mevâiz türü eserler kaleme alan muhaddisler, mutasavvıflar ve vaizler, insanları salih amellere teşvik etmek, kabir azabı konusunda bilinçlendirmek ve Şia'dan uzak tutmak isterken; kendilerine itikâdî bir misyon yükleyen bazı muhaddis ve mutasavvıflar ise kabir hayatını ispatlamaya çalışırken bu tür rivayetlere eserlerinde yer vermişlerdir. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'i, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'i ve İbn Şebbe'nin *Târîhu'l-Medîne*'si, sayıları az da olsa bu tür rivayetler içerdiği bilinen ilk eserlerdir. Hanbelî muhaddis İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt* adlı eseri ise seleflerinin aksine tamamen bu tür rivayetlerle doludur ve bu konuda en zengin örnekleri sunan ilk eser konumundadır. Ne var ki Sünnî literatürde yer alan yeniden diriliş hikayeleriyle Şia'nın kabul ettiği rec'at inancı arasında “bir süreliğine bu dünyada yaşama geri dönmek” şeklindeki sözlük anlamı dışında hiçbir benzerlik bulunmamaktadır. Sünnîler açısından bu rivayetler, sıra dışı ve istisnâî olaylar mahiyetindedir. Bunlar üzerinden özel bir inanç geliştirilmiş değildir. Sünnî bir inanç sistemi kurmayı ve korumayı amaçlayan akaid ve kelam türü kitaplarda bu tür rivayetlere genel olarak yer verilmediği gibi buna benzer bir inanç da savunulmuş değildir. Hanbelî âlim Lâlekâî'nin *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sünne* adlı akaid kitabı, belki bunun tek istisnadır. O bile yer verdiği rivayeti, kabir hayatını ispat etmek için zikretmiştir.

Makalemizin ulaştığı ikinci önemli sonuç da rec'at benzeri bir inanca sahip olunmamakla birlikte Sünnî ulemanın rec'at inancını, iddia edildiğinin aksine çok fazla tartışmaya açmadığını, bu görüşü dolayısıyla Şîî mezhepleri çok fazla eleştirmedeğini tespit etmek olmuştur. İlk beş asır boyunca bu konuda Şia'yı eleştiren Sünnî alim sayısı, bir elin parmak sayısını geçmemektedir.

⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000), 9/360.

⁸⁹ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseî, *Bahru'l-Kelâm (Matürîdî Kelâmı)*, çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 256-257.

⁹⁰ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihâl*, thk Muhammed Seyyid Keysânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1975), 166.

Rec'at nedeniyle Şia'yı eleştirdiği iddia edilen ilk kişilerden birisi, Ahmed b. Hanbel'dir. Ne var ki bu konuda ona nispet edilen eleştiri gerek tek bir kaynaktan gelmesi gerekse takipçileri arasında böyle bir eleştiri geleneğinin oluşmaması nedeniyle bazı şüpheler ihtiva etmektedir. Rec'at konusunda Şia'ya karşı en keskin tavrı Maverâünnehir Sünnîlerinden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ashâbu'l-Hadis'ten Malatî ve Mâtürîdî'nin takipçilerinden Ebü'l-Muîn en-Nesefî sergilemiştir. Eş'arî âlimler Bağdâdî ile Şehristânî'nin ifadeleri ise sadece rec'ate olumsuz baktıklarını göstermekte, ancak bu olumsuz tutumun akli ve naklî gerekçeleri konusunda bir veri sunmamaktadır. Klasik dönem Ehl-i Sünnet itikadının diğer önemli temsilcileri ise ya Şia'nın böyle bir görüşü yokmuş gibi davranmış ya da en fazla onların görüşüne atıfta bulunmakla yetinmiş, herhangi bir eleştiri yöneltmemiştir.

Ehl-i Sünnet ulemasının kâhir ekseriyetinin rec'at konusunda sessiz kalıp lehte ya da aleyhte herhangi bir şey söylememeleri, bize göre onların rec'at inancını onaylamalarından ya da kendileri de benzer bir inanca sahip olmalarından kaynaklanmamaktadır. Tam tersine imamet ve sahabenin konumu gibi daha esaslı meseleler üzerinden Şia'yı eleştirmiş olmaları nedeniyle rec'ati çok tali bir konu olarak görmüş olabilirler. Ayrıca onların rec'ati ya da rec'at benzeri bazı kabulleri, İslam'ın aslî inançları arasında saymamaları da yaygın sessizliklerinin muhtemel nedenlerinden birisidir. Onların meseleye kelam türü kitaplarında neredeyse hiç girmemelerinin ve kelamın bir konusu haline getirmemelerinin nedeni de kuvvetle muhtemel aynı durumdur. Anlaşıldığı kadarıyla rec'at konusunda Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye arasındaki temel fark, bunun mümkün olup olmamasında değil temel bir İslâmî inanış olarak kabul edilip edilmeyeceği noktasında düğümlenmiştir. Eş'arîler, Mâtürîdî ve Nesefî dışındaki Mâtürîdîler ile Malatî istisna tutulursa Ashâbu'l-Hadis alimleri genel olarak rec'ati olması ya da olmaması mümkün bir olgu olarak değerlendirip doğal sürecine bırakırlarken ve "mutlaka olacak" şeklinde keskin bir inanış ortaya koymazken İmâmî âlimler, rec'ati temel inanç esaslarından birisi haline getirmişlerdir. Sünnî ulemanın esnek tutumu ise gerek erken dönemlerde gerekse Sünnî kelamın teşekkülünden sonra kaleme alınan mevaiz türü literatürde sözlük anlamıyla rec'at türü rivayetlerin kendisine yer bulmasına zemin hazırlamıştır. Sayıları çok az da olsa Mâtürîdî, Malatî ve Nesefî gibi alimlerin rec'at konusunda Şia'yı çok sert bir şekilde eleştirmesi ise sosyokültürel bağlamla alakalı olabilir. Yaşadıkları zaman ve zeminde muhalif bir mezhep olarak İmâmiyye'nin güçlenmesi ve rec'at düşüncesini temel bir inanç esası haline getirmesi, onların bu konuda keskin bir tavır takınmalarında belirleyici olmuş olabilir. Ancak bu konuda kesin bir şey söyleyebilmek için coğrafya bazlı daha derinlikli araştırmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Aronson, Elliot vd. *Sosyal Psikoloji*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2012.
- Ateşyürek, Ahmet. *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fikri Arka Planı*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Mısır: Dâru'l-ma'ârif, ts.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir. *Moslem Schisms and Sects (al-Farq bayn al-Firaq)*. çev. Abraham S. Halkin. Tel Aviv: Palestine Publishing Company, 1935.
- Banaz, Şaban. *Anadolu'da Ca'ferîlik ve Ca'ferîler*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Banaz, Şaban. "Çorumlu Caferileşmiş Alevilerin Caferileşme Süreçleri ve Temel İnanç Esasları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (2020), 169-198.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibi's-şerîa*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1984.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abu'l-îmân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.
- Bilgin, Nuri (ed.). *Sosyal Psikoloji*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Bozan, Metin. "Fadl b. Şâzân ve Kitâbu'l-İlel'i Çerçevesinde İmamet Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/2 (2004), 69-82.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Devvânî, Muhammed b. Es'ad. *el-Hucecü'l-bâhira fi ifhâmi't-tâifeti'l-kefereti'l-fâcira*. thk. Abdullah Hâc Ali Münîb. b.y.: Mektebetü'l-îmâm el-Buhârî, 2000.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *el-Mu'cem*. thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî. Faysalâbâd: İdâretü'l-ulûm el-eseriyye, 1407/1986.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Dâru'n-Neşr, 1980.
- Fazl b. Şâzân en-Nisaburî. *el-İzâh fi'r-red alâ sairî'l-fırak*. thk. Celâlüddîn el-Hüseyinî el-Ürmevî. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1971.
- Hakyemez, Cemil. *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Esmâu'l-mübheme fi'l-enbâi'l-muhkeme*. thk. İzzeddin Ali Seyyid. Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1997.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İbn Ebû'd-Dünyâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19/457-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdurrahmân b. Muhammed b. Osmân. *Kitâbu'l-intisâr ve'r-red alâ ibni'r-Râvendî*. Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâsûlikiyye, 1957.
- Hür el-Amilî, Muhammed b. el-Hasen. *el-İkâz mine'l-hec'a bi'l-burhân 'ale'r-rec'a*. thk. Müştâk el-Muzaffer. Kum: Dalîlemâ, 2007.
- İbn Abdülvehhâb, Muhammed b. Abdülvehhâb. "Risâle fi'r-red ale'r-Râfıza". *Müellefâtü's-şeyh Muhammed b. Abdi'l-Vehhâb*. Riyâd, Câmîatu'l-îmâm Muhammed b. Suûd, ts.
- İbn Allân, Muhammed Ali b. Muhammed. *el-Fütühâtü'r-rabbâniyye 'ale'l-ezkâri'n-Neveviyye*. thk. Abdülmünim Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Dimeşk*. 80 cilt. thk. Amr b. Gurâme el-Amrî. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-tadîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu men âşe ba'de'l-mevt*. Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1413/1992.

- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Kubûr*. b.y.: Mektebetü'l-ğurabâi'l-eseriyye, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'z-zu'afâi ve'l-metrûkîn*. 3 cilt. thk. Mahmûd İbrahim Zâhid. Haleb: Dâru'l-va'yi, 1396/1976.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. Hattâb ve akvâluhu alâ ebvâbi'l-ilm*. thk. İmâm b. Ali b. İmâm. Mısır: Dâru'l-fellâh, 1430/2009.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şibrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. 8 cilt. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: y.y., 1979.
- İbnü'l-Adîm, Ömer b. Ahmed. *el-Buğyetü't-taleb fî târihi'l-Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Esîr, İmâdü'd-Dîn Ebü'l-Hasan. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz – Adil Ahmed Abdülmevcûd. b.y: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- İhsan İlâhî Zahîr. *er-Red alâ ed-Doktor Ali Abdilvâhid el-Vâfi fî kitâbihî beyne's-Şîa ve Ehli's-sünne*. Lahor: İdâretü tercümânü's-sünne, 1984.
- İsmâil Hakkı Bursevî. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Kâşifü'l-gîtâ, Muhammed Hüseyin. *Aslu's-Şîa ve usûluhâ*. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1990.
- Koç, İsa. "İbn Şâzân'ın el-İzâh Adlı Eserine Göre İslam Mezhepleri". *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları*. İstanbul: y.y., 2018.
- Korkmaz, Sıddık. *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Köktaş, Yavuz. "Rib'î b. Hırâş". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/79-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kummî, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh. *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Matbaatu Haydarî, 1963.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyrî*. thk. Abdülhalim Mahmûd – Mahmûd b. Şerîf. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, ts.
- Lâlekâî, Hibetullah b. Hasan. *Şerhu usûli 'itikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî. Suudi Arabsitan: Dâru Tayyibe, 2003.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Matlin, Margeret W.. *Cognition*. United States of America: John Wiley - Sons Inc, 2009.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu vd.. İstanbul: Ensar Yayınları, 2015.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muhsin, Ali Âl. *İsbâtu'r-rec'a*. Kum: Mektebetü Fedek, 2015.
- Müslim, İbn Haccâc en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Kâhire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1955.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Bahru'l-Kelâm (Mâtürîdî Kelâmı)*. çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Öztürk, Mustafa. "Şîa'da Rec'at İnanıcının Muhtemel Kökenleri ve Sözde Dinî Temelleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 43-63.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 2000.

- Sancar, Muhammed Mustafa. "Fadl b. Şâzân'ın 'el-Îzâh fî Reddî alâ Sâ'iri'l-Fırak' Adlı Eserinde Sünnî Hilâfet/İmâmet Anlayışına Yöneltilmiş Eleştiriler". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 5(2021), 169-193.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer. *Mirâtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimeşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1434/2013.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Şerhu's-sudûr bi-şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*. thk. Abdülmecîd Ta'me Halebî. Lübnân: Dâru'l-ma'rife, 1996.
- Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdirrahîm. *Muhtasarü't-tuhfeti'l-İsnâ 'Aşeriyye*. Arapça'ya çev., Gulam Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemi. Kahire: el-Matbaatu's-selefiyye, 1953.
- Şahin, Hanifi. *Şiîlerin Gözüyle Sünnîler: İlk Dönem Şiî Kaynaklarda Sünnî Algısı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *Kitâbu'l-milel ve'n-nihâl*. Thk Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1975.
- Şerîf el-Murtaza, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin. *Resâilü'l-murtazâ*. thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kum: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1985.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed Ukberî. *Evâilü'l-makâlât*. thk. İbrahim el-Ensârî. by.: el-Mü'temerü'l-âlemî li-elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1992.
- Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed. *el-Mesâilü's-sereviyye*. thk. Sâib Abdülhamid. by.: el-Mü'temerü'l-âlemî li-elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1992.
- Şeyh Sadûk, Ebû Câfer Muhammed b. Ali. *Risaletü'l-İtikâdâtü'l-İmamiyye*. çev. E. Ruhi Fıçlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Mu'cemü'l-evsat*. thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Daru'l-haremeyn, ts.
- Tabersî, Ebü Ali b. Fazl. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-'ulûm, 2005.
- Temîmî, Ebü'l-Fazl Abdülvâhid b. Abdü'l-Azîz. "Kıt'atun min mukaddimeti's-Şeyhi'l-İmâm Ebî Muhammed b. Temîm el-Hanbelî fî akîdeti'l-İmâmî'l-Mübeccel Ahmed b. Hanbel". *Tabakâtu'l-Hanâbile*. 2/263-290. Kâhire: Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1952.
- Toru, Ümit. "Mezhep Mensubiyetinin Tefsire Etkisi: Rec'at İnancıyla İlişkilendirilen Ayetlere İmâmî ve Sünnî Alimlerin Yaptığı Tefsirler Bağlamında Bir İnceleme". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (Haziran 2024), 492-519.
- Toru, Ümit. "Fazl b. Şâzân'ın Nazarında Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısındaki Tutarsızlıklar". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/1 (Bahar 2020), 197-248.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebü Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Şâzân en-Nisâbü'rî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/370-371. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife li'tibâ'a ve'n-neşr, 1963.